

РОЗДІЛ II

Всесвітня історія

УДК 94(470+438+477)«1812»:355.4

Рафал Віктор Ковальчик

Україна – утрачений шанс на перемогу Наполеона 1812 року

У статті проаналізовано причини не використаних Наполеоном можливостей для перемоги над Росією у війні 1812 р. Автор доводить, що ключ перемоги французів був в Україні, де були підготовлені потрібні матеріальні та людські ресурси для посилення військової могутності армії Наполеона. Однак, незважаючи на дані розвідки й підготовлені штабами стратегічні плани, він був переконаний, що виграє війну з Росією в одній битві. Давши втягнути себе в безперспективне переслідування ворога, Наполеон зазнав поразки.

Ключові слова: війна 1812 р., Російська імперія, Варшавське герцогство, Україна, Наполеон, Олександр I.

Постановка наукової проблеми та її значення. Конфлікт інтересів між Францією Наполеона й наполеонівською Європою, завойованою його Великою армією на полях «польської війни» 1807 р., з одного боку, і Росією Олександра I, імперією Сходу, підкореною в Тильзіті – з іншого, наростав від першої хвилини. Підпис Олександра I під мирним договором повинен був дати Росії, його самодержавній Росії, час на зміцнення та відновлення сил після поразки у війні 1807 р. Наполеон розраховував, що поділ Європи між двома імперіями – Францією, імперією Заходу, і Росією, імперією Сходу, – дасть йому змогу зайнятися невідкладними справами на півдні континенту біля кордонів самої Франції, в Іспанії. Однак конгрес в Ерфурті, який від початку повинен був продемонструвати міць Наполеона, започаткував тривалий торг між двома монархами, зумовлений державними інтересами Франції та Росії. Олександр I прагнув війни, але його ініціативи були обережними. Він розумів, що повинна укріпитись держава, що російська армія має бути ґрунтовно реформована, щоб справитись у боях із Великою армією. Тому у війні 1809 р. Росія та її цар Олександр I ще виступали як союзники Франції та Наполеона [2, с. 238; 23, с. 18–20; 43, с. 219–221].

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Пакт двох імператорів від самого початку був штучним, тому в ньому швидко стали проявлятися глибокі тріщини. Наполеона й Олександра поділяло майже все, насамперед турецьке питання. Російська й османська армії вели криваві бої на Чорному морі в придунайських державах. Економічні питання і неподільно пов'язана з ними континентальна блокада змушували Росію до підтримки постійних нормальних торгових відносин із Великобританією. Це зумовило перенесення центру торгівлі зерном із балтійських портів на Чорне море, у новий портовий центр – Одесу, яка за короткий час перетворилась в основний порт, що обслуговував експорт російського зерна. Росія, до того ж, не могла й не хотіла зупинити контрабанду.

Також дві держави поділяли династичні питання. Після війни з Австрією 1809 р. Наполеон чудово розумів позицію Олександра I. Однак його мрія знищити Велику Британію через збереження підтримки союзу континентальних держав Франції та Росії штовхала Наполеона в обійми Олександра I, якого він не підозрівав у намірах розірвати їхній союз і почати війну. Спроба втягування Наполеона, до якої вдався Олександр I, в антипольську конвенцію, підписану 4 січня 1810 р. в Росії Арманом де Коленкурром, прихильником миру з Росією, зволікання з одруженням, а потім і відмова руки сестри царя Анни зумовили шлюб Франції з Габсбургами. Це спричинило неформальний розрив союзу й ускладнило становище Росії. Війна висіла на волоссі. Розв'язав її все ж сам Олександр I, а не Наполеон. Прагнула її петербурзька «партія яструбів». Не хотіли підтримувати союз російські дворяни, які бажали повернути балтійську торгівлю, негативно ставилася до нього й церква. Усі

політичні сили Росії направили свої списи проти Наполеона. Росія хотіла альянсу з Англією, а не з наполеонівською Францією. Олександр I розумів, що не може йти проти течії і повинен урахувати те, чого очікували всі впливові сили в Росії. Він також боявся повторення історії: не хотів, щоб повторилася доля його батька, царя Павла I. Приводом для Олександра була анексія Ольденбурга, який був власністю свекра його сестри Катерини. Наполеон попередив про це свого російського союзника, запропонувавши взамін інші території. Зробив це від його імені міністр іноземних справ Франції Жан Батист Номпер де Шампаньї 14 листопада 1810 р. [2, с. 238; 23, с. 11, 18].

Для Наполеона анексія Ольденбурга видавалася потребою, оскільки він прагнув упорядкувати підкорений ним континент: створити наполеонівську Європу і знищити контрабанду, яка перешкоджала йому в реалізації вимог континентальної блокади. Контрабанда мала такі розміри, що почала загрожувати основним цілям економічної блокади Великої Британії. Щоб із нею справитися, Наполеон не міг дотримуватись тодішнього статусу держав, у тому числі й Голландії, а також залежних від неї міст, які торгували з Великобританією. Наполеон був змушений їх приєднати, безпосередньо підпорядкувати Імперії. 9 липня 1810 р. він приєднав до Імперії королівство Голландія, у якому королем був його брат Людовік Бонапарт, котрий підтримував контрабанду й торгівлю з Англією. Людовік не виконував доручень Наполеона, відчуваючи відповідальність за довірену йому державу, адже відносили з Англією були основою доходів Голландії. Наполеон був змушений поступити безжально. Наступними він приєднав до Імперії низку вільних портових міст у Північній Німеччині: Бремен, Гамбург, Любек, а також герцогства Аренберг, Лауенбург, Ольденбург, Зальм [31, с. 262, 279].

Від часу Тільзітського миру контрабанда в Росії була реальністю. Росія не могла залишатися вірним союзником Франції, оскільки принципи континентальної блокади порушували основи існування Росії. У російські порти заходили і англійські судна, і шведські з британськими товарами на борту. Потім ці товари сухопутним шляхом реекспортувалися до Австрії [14, с. 392–393]. Анексію Ольденбурга Олександр I використав як привід до розриву відносин із Францією Наполеона. Російська сторона відкинула Ерфурт як компенсацію і таким чином підірвала основи дотримання континентальної блокади [22, с. 25–26]. Однак формально увесь цей час союз існував. Олександр видав указ про свободу імпорту колоніальних товарів і одночасне введення обмежувального тарифу на французькі товари, що підірвало економічну політику Наполеона [17, с. 412–413; 23, с. 18; 37, с. 276; 43, с. 223]. Створена Наполеоном система континентальної блокади почала перетворюватися на фікцію, а сам Наполеон не відреагував відповідним чином на рішення Олександра I.

Одночасно у внутрішній політиці цар відмовився від реформ, які намагався провести в державі. Їх афішував його радник Михайло Сперанський, який завдячував своїй кар'єрі власному таланту, а не походженню і зв'язкам. Його плани передбачали проведення широких внутрішніх реформ у Росії (державного апарату, законодавчої системи, державних фінансів), які повинні були зміцнити державу. Проекти реформ Сперанського викликали незадоволення аристократії, особливо придворної знаті. Йому вдалося форсувати такі проекти: створення Державної ради (1 січня 1810 р.) й реформу міністерств (25 червня 1811 р.). Однак Олександр I пожертвував Сперанським, побоюючися сильнішої внутрішньої опозиції перед початком війни з Наполеоном [6, с. 194–196; 13, с. 502, 504–508; 25, с. 570–571; 30, с. 314–316; 42, с. 75, 119].

Після гальмування реформ, які обговорювала суспільна верхівка, тобто дворянами й церквою, Олександр I міг зайнятися війною з Наполеоном. Він хотів перемістити її у Європу, в Німеччину, далеко від кордонів Російської імперії. Його бажанням було підняти всю Європу на чолі з Росією проти Наполеона.

Однак проблемою були поляки й Варшавське герцогство. Олександр I укотре використав князя Адама Чарторийського, щоб перетягнути на російський бік воєнного міністерства герцогства князя Юзефа Понятовського. Від імені царя Чарторийський запропонував Понятовському ідею відновлення Польщі в межах між Двіною і Дніпром із ліберальною конституцією і персональною унією з Росією за умови розірвання союзу з Наполеоном і переходу на бік Росії. При цьому Олександр I не забув про інший аргумент: нагадав, скільки і які дивізії вже стояли біля кордонів герцогства [5, с. 241–243; 12, с. 74–75; 23, с. 21–22; 26, с. 199, 202; 35, с. 221].

Утім у профранцузькому Варшавському герцогстві зі значною кількістю представників проросійського руху [43, с. 216] добитися росіянам допомоги від поляків у війні з Наполеоном було неможливо. План підтримки поляками росіян і приєднання польського війська до антинаполеонів-

ського виступу залишався ілюзією. Єдиним шансом для Росії була перемога над польським військом і марш на Європу, щоб туди перемістилась пожежа війни. Російські плани були пов'язані з мілітаристською слабкістю Франції в регіоні майбутніх воєнних дій. У Росії добре орієнтувались у дислокації військ Великої армії; російська розвідка інформувала центр, що єдиною реальною військовою силою, крім армії Варшавського герцогства, командував маршал Луї Нікола Даву. Його армія дислокувалась у Німеччині (60 тис.), а основні сили наполеонівської армії були перекинуті на південь Європи на Іберійський півострів. Планували по війську Даву вдарити силами російської армії в кількості 200 тис. двома колонами й отримати підтримку з боку Пруссії, Австрії та Рейнського союзу [2, с. 238; 10, с. 288–291; 23, с. 19; 43, с. 223–224].

На шляху реалізації цих планів стояли польські сили князя Понятовського. 50-тисячна армія Варшавського герцогства створювала вагому перешкоду для російського наступу; вона могла б і його затримати на лінії Вісли, за той час маршал Даву міг би розраховувати на прибуття підкріплення до Німеччини, а тим самим мета російського плану перенесення дій у Європу й початок загального антинаполеонівського виступу була б нереалізована. Запрацювала воєнна машина. Операцію, яку готували у великій таємниці, було названо «*La grande oeuvre*» [43, с. 223].

Підготовка до війни ввійшла у вирішальну стадію. Російська армія була реорганізована, збільшена її чисельність, доукомплектовані вже наявні військові одиниці та створено нові. Упродовж трьох років Олександр I оголосив три призови в армію: 1810 р., у вересні 1811-го і останній перед початком війни – 25 квітня 1812 р. [39, с. 25–27; 43, с. 248–251]. Популярність війни з Наполеоном серед російського дворянства зумовила той факт, що призови були успішними. Зміцнено укріплення Риги й Києва, розпочато будівництво фортець на кордоні Російської імперії в Бобруйську, Бресті, Дюнабурзі (суч. Даугавпілс), наземного табору над Дриссою, продуктових складів. Тодішній військовий міністр генерал Михайло Богданович Барклай-де-Толлі усунув з армії поляків як потенційних союзників Наполеона [39, с. 25–27; 43, с. 253–254]. Однак приготування йшли дуже повільно, щоб можна було задовольнити очікування царя і хоча би мінімально реалізувати його план, тобто здійснити атаку на герцогство, знищити його й перенести війну далі до Німеччини.

Наполеон та його союзники також почали підготовку до війни. На початку Наполеон був шокований початими недавнім союзником масштабними збройними діями. Однак донесення польської розвідки були однозначними. Польська розвідка зробила великий прорив із часу війни з Австрією. Оскільки 1809 р. польська розвідка здійснювалась у формі окремих дій і бувало, що польські загони не отримували інформації про розміщення австрійських військ [29, с. 227], то у створенні професійної розвідувальної мережі було зацікавлений не лише уряд Варшавського герцогства, насамперед військове міністерство на чолі з князем Понятовським, а й сам Наполеон. Якраз Наполеон прийняв рішення про розширення польської розвідки, доручивши виконати це завдання своєму новому резидентові у Варшаві. Попередній резидент Жан Шарль Серра не лише не показав себе позитивно під час війни 1809 р., але не добився успіхів у створенні розвідки [23, с. 27; 26, с. 222]. Тому в лютому 1811 р. Наполеон довірив це завдання новому резидентові Луї П'єру Едуарду Біньону. Творцем польської розвідки в Росії став Александер Сапега, який чудово справився із цим завданням, надсилаючи професійні донесення про дії росіян і про можливості наполеонівських наступальних дій біля кордонів Варшавського герцогства [26, с. 177, 222–223; 36, с. 242].

Поляки знали, що результат майбутньої війни з Росією визначиться біля кордонів герцогства в Україні. Були створені структури близької та глибокої розвідки. Александер Сапега, шеф відділу розвідки в Росії, осів у Вишніці біля Володави, на межі Бельського й Володавського повітів. Префект департаменту Юзеф Гжибовський створив активно діючий розвідувальний загін, хоча це передовсім була близька прикордонна розвідка. Поляки знали про росіян достатньо, щоб усвідомлювати загрози й можливості майбутньої війни. Чудово справлявся зі збором інформації в прикордонних районах Ксаверій Рачинський, шеф управління поліції Седлецького департаменту. Поляки добре орієнтувались у діях росіян, звертаючи увагу на прикордонні райони Польщі та України. У Коцку діяв «білий агент» Йоганн-Протасій Анштетт – німець на царській дипломатичній службі, який часто бував у герцогстві в приватних справах, пов'язаних із приданим його дружини Александри Мейсснер; у Білостоці працював полковник Лукаш Турський [21, с. 48; 34, с. 76].

Однак у Парижі не зважали на рапорти з герцогства. Поляків підозрювали в тому, що їхні рапорти показують ситуацію складнішою, ніж вона є насправді; зміст рапортів сприймався як різновид

фобії поляків; уважали, що він відображає прагнення війни з Росією для відродження Польщі. Паризький уряд був дуже критично налаштований щодо розвідки й людей, які її проводили [24, с. 183; 35, с. 195–198]. Рапорти польської військової розвідки направляли до Німеччини, у штаб маршала Даву в Гамбурзі, у міністерство іноземних справ у Парижі, а пізніше вони потрапляли безпосередньо на стіл Наполеонові, у Дрезден – до Фрідріха Августа. Ці донесення аналізував новий резидент Біньон, відсилаючи їх назад разом з отриманою через свої структури інформацією до Гамбурга й Парижа. Понятовський використав кілька варіантів, щоб звернути увагу на загострення ситуації на східному кордоні, проте його донесення не приносили результатів. Нарешті переконав Наполеона в масштабній російській підготовці до війни сам князь Понятовський, який особисто приїхав до Парижа, використавши як привід для поїздки народження спадкоємця престолу [5, с. 222–223; 23, с. 24; 36, с. 255–257].

Незважаючи на величезні ресурси й розширення розвідувальної мережі, французи набагато слабше орієнтувались у справах, пов'язаних із Росією. Це було зумовлено тим, що у Франції розвідкою займалося декілька структур: міністерство іноземних справ, головний штаб, міністерство поліції. Хоча французи мали розлогу розвідувальну мережу, вони гірше розумілися на російських справах, ніж поляки. На жаль, знання і зацікавленість поляків не були належно оцінені, отримана ними інформація ігнорувалась. Це повністю продемонструвала війна 1812 р., даремні атаки Наполеона в Литві, залишення України росіянами, відмова від плану дворічної кампанії, переслідування царської армії, захоплення Москви [1; 10, с. 288–291].

Отже, князь Понятовський переконав Наполеона, що війна неминуча. Імператор французів був змушений відмовитися від запланованого на 1811 р. розв'язання «іспанського питання» і в обстановці, яка склалась, почати підготовку до війни з Росією. Перед початком війни він також вирішив змінити міністра іноземних справ, який не виправдав надій на цій посаді, оскільки допустив так зване «польське питання», пов'язане з антипольською конвенцією, і сходження на шведський престол маршала Жана Бернадота. Бернадота 1810 р. усиновив король Швеції Карл XIII, назвавши спадкоємцем трону Швеції під іменем Карл Іоанн. У березні 1811 р. він офіційно прийняв титул регента й через хворобу Карла XIII одноособово керував державою з офіційним титулом спадкоємця престолу. Бернадот став ворогом Наполеона й захисником інтересів Швеції, а не своєї батьківщини – Франції. Він прагнув отримати захоплену Росією Фінляндію, але через переговори з Росією. 1812 р., коли наполеонівські війська зайняли шведське узбережжя, Бернадот підписав антифранцузькі трактати з Англією і Росією. У цих невдачах Наполеон звинуватив тодішнього міністра іноземних справ Жана Батиста де Шампаньї, якого у квітні 1812 р. замінив Гуго Бернаром Маре, герцогом де Бассано [1; 9, с. 112–113; 10, с. 283–285, 303; 15, с. 41; 23, с. 27; 31, с. 26, 39, 42–44].

Поляки, незважаючи на обмежені можливості й фінансові труднощі (величезний дефіцит Варшавського герцогства), вирішили вкласти значні кошти у війну з Росією [17]. Польська розвідка дуже точно визначила, який регіон Російської імперії був преславутою ахіллесовою п'ятою і міг вирішити результат війни. Україна, а точніше її правобережна частина, яка опинилась у руках Росії лише 1793 р., після поразки польських військ у війні з Росією 1792 р. та після другого поділу Речі Посполитої, могла визначити перемогу Наполеона над Росією. Саме там, на Волині та Поділлі, де опозиція до російської влади була дуже сильною, де нової влади не бажали магнати і шляхта, які завжди цінували свободу в Речі Посполитій, могло дійти до вирішальних боїв. Саме там було вирішено почати антиросійське повстання. Клімат сприяв цьому. Почалася підготовка тих верст населення, які могли бути зацікавлені в початку антиросійського повстання. Ставка була дуже високою. Польська розвідка направила туди значні фінансові ресурси, на які були закуплені зброя і коні, а також проведено навчання людей. Прикриттям слугувала придворна служба в магнатів [24, с. 181–187].

В Україні на порозі війни 1812 р. були зацікавлені обидві сторони, здатні направляти хід війни, яка вирішувала долю Європи й формувала її на ціле століття наперед. Наполеон, приступаючи до війни 1812 р. з Олександром I, був переконаний, що російські війська будуть захищати територію Російської імперії. Переконав його в цьому той факт, що західна частина імперії, західні та південно-західні губернії, Литва, Білорусь, Волинь, Поділля, Україна – це землі колишньої Речі Посполитої, де значний відсоток мешканців складала польська шляхта, яку Олександр I міг трактувати як потенційних союзників Наполеона. Тому він був упевнений, що російський цар не залишить ці землі, які могли би стати матеріальною підтримкою Великої армії і які росіяни декілька років інтенсивно осво-

ювали. Адже на цих землях ще жила пам'ять про Річ Посполиту – державу, яка лише 17 років тому – 1795 р. – перестала існувати. Тому Наполеон був переконаний, що росіяни не залишать йому добре впорядкованої столиці Литви – Вільна – і царські війська будуть її захищати [2, с. 239; 29, с. 42–44].

Однак Олександра I, який прагнув битви з Наполеоном, військовий міністр і головнокомандувач царських військ генерал-лейтенант Барклай-де-Толлі запевнив, що російська армія ще не готова до бою з Великою армією. Наполеона. Було вирішено віддати без бою Литву, знищуючи все, що може використати наполеонівська армія. Росіяни залишили Литву без дорогоцінних металів, замінюючи їх паперовим рублем, забрали в неї всю продукцію, увели податок, який мав сплачуватися зерном, реквізували багато худоби, їздових коней і фуражу, вивезли всю документацію, наказали чиновникам і впливовим людям виїхати з прикордонних територій. Усі реквізиції вони проводили з допомогою поліції та строго контролювали кордони з Варшавським герцогством [1; 27, с. 99–101, 121].

Унаслідок цього так званий віленський маневр закінчився невдачею, і вся Литва без бою потрапила до рук Наполеона. У цей час росіяни не залишалися без дій. Наполеон не відреагував належним чином на їхні плани, що в результаті призвело до катастрофи Великої армії через декілька місяців. Наполеон прагнув одного рішення, яке би забезпечило поразку росіян та закінчення війни. Тому він сконцентрував навколо себе головні сили, залишаючи росіянам можливість атаки з боку Волині. Рішення Наполеона було нерозсудливим тому, що в цей час росіянам удалося нормалізувати відносини з Туреччиною після декількох років війни. Підписаний у Бухаресті 26 травня 1812 р. мирний договір на порозі війни був великим успіхом російської дипломатії. Це – один із чинників поразки Наполеона в Росії 1812 р. Росіяни змогли використати ті свої сили, які до цього часу билися з турками. Завдяки дипломатичному успіху Росія могла почати контрнаступ із Молдови на південний фланг Великої армії в Україні й Білорусі [1; 10, с. 288; 18].

Концентрацію основних сил навколо Наполеона, унаслідок чого залишилося без оборони Варшавське герцогство, використав також командир 3-ї західної російської армії, так званої «волинської», генерал кавалерії Олександр Петрович Тормасов. Його вдале вторгнення в герцогство, перемога над саксонцями VII корпусу дивізійного генерала графа Жана Луї де Рейнера під Кобриним змусила Наполеона на відповідну реакцію. Він боявся, що генерал Тормасов направить сили на Литву, ліквідовуючи на своєму шляху всі залишені в тилу незначні етапні загони Великої армії, насамперед на головній етапній дорозі – на Смоленськ і далі на Москву [18].

Наполеон, за яким із герцогства спостерігали заступник військового міністра генерал Юзеф Вельгорський, губернатор Варшави дивізійний генерал Адрін дю Таї, а з Литви – генеральний губернатор генерал Дірк ван Гогендорп і міністр іноземних справ герцогства герцог де Бассано, якому був доручений нагляд за литовською владою, а також зі Східної Пруссії губернатор герцогства дивізійний генерал Луї Анрі Луазон прийняв рішення, що австрійський корпус генерал-лейтенанта Карла фон Шварценберга буде об'єднаний із саксонцями. Командувачем цих сил став Шварценберг. Направляючи його в Україну, Наполеон позбавлявся контролю над ненадійним союзником, якого раніше планував тримати разом з основними силами [18; 24, с. 36; 38, с. 477–479; 40, с. 153].

Наполеон, незважаючи на величезні втрати, яких зазнала Велика армія в Литві (досягали 40 % складу), не збирався затримуватись у Смоленську. Він вирішив продовжувати переслідування відступаючої російської армії і змусити росіян до бою, будучи глибоко переконаним, що росіяни будуть захищати свою давню столицю – Москву – і не дадуть змоги захопити її без бою. Наполеон уважав, що між Смоленськом і Москвою відбудеться битва, яка дасть змогу йому закінчити війну 1812 р.; вірив, що буде диктувати умови царю Олександрові I та змісить їх прийняти і як переможець вернеться на Захід; що саме одна вирішальна битва завершить війну. Тому він також не звертав уваги на дії росіян на флангах Великої армії, над Двіною, де проводив операції генерал-лейтенант Петро Христіанович Вітгенштейн, і на армію адмірала Павла Васильовича Чичагова, яка вирушила з Молдови в бік України. Наполеон переоцінив значення Москви, вважаючи, що росіяни будуть будь-якою ціною її захищати, не взяв до уваги застережень князя Понятовського, який наголошував, що росіяни будуть на своїх рідних землях і надалі все знищувати, щоб лише ускладнити похід Великої армії. Він був самовпевненим, переконаним у перемозі, хотів виграти в Олександра I, вірив, що йому вдасться зробити це швидко, дуже рішуче відкинув усі поради й застереження князя Понятовського. Наполеон не хотів бачити аналогії між війною 1812 р. і походом шведського короля Карла XII на Росію 1709 р. [1; 5, с. 235; 7, с. 47; 8, с. 124; 11, с. 229; 16, с. 76; 17; 19, с. 30, 49; 22, с. 260–261, 311–312; 23, с. 131–132; 28, с. 364–365; 30, с. 423; 33, с. 79; 35, с. 221; 41, с. 256].

Наполеон рішуче відкидав концепцію поділу війни з Росією на дворічну кампанію 1812–1813 рр., план, розроблений і з великою старанністю підготовлений у штабах наполеонівської та польської армій, доопрацьований у тісному співробітництві з розвідкою; план, який передбачав продовження наступу на кордони колишньої Речі Посполитої, закріплення наполеонівських військ у Смоленську – «воротах Москви», також у Білорусі, на Волині, Поділлі й Україні та продовження війни в наступному році. Наполеон одним рухом знищив багатотижневу працю над цим воєнним планом, який був би катастрофою для Олександра I, для Росії. Він недооцінив значення України, яка була ключем війни 1812 р., рішуче відкинув дві пропозиції князя Понятовського: перша, яка передбачала похід на територію України двох піхотних корпусів Великої армії (найчисельнішого 1-го – маршала Даву й 5-го – «польського» князя Понятовського); друга – атака 5-м корпусом князя Понятовського на Волинь, Поділля і Україну для використання підготовлюваного упродовж кількох років великими зусиллями й коштами ґрунту як базу для антиросійського повстання з тим, щоб повторити сценарій Великопольського й Калішського повстань 1806 р. Значення, роль України у розрахунках із Росією намагались показати Наполеонові також інші. Александер Сапега намагався переконати його, що початок повстання в Україні вимагає підтримки поляків для того, щоб успішно його закінчити [1; 2, с. 240; 22, с. 70–71, 103–105, 183–184].

Однак Наполеон не розділяв думки поляків, не використав шансів на перемогу над Росією. Україна залишилась одна, без підтримки, не виправдала покладених на неї надій. Шварценберг, австрійці й саксонці генерала дивізії Рейнера допустили страшне насильство на місцевим населенням. Масштаб знищень і злодіянь був величезний. Землевласники, побоюючися за життя своїх сімей, покидали помістя, це ж масово робили селяни. Пограбоване населення, рятуючи своє життя і здоров'я, тікало в Галичину й Австрію [10, с. 358; 18]. Через насилля австрійців та їх виразну симпатію до Росії місія генерал Людвіка Кропінського і графа Тадеуша Морського, комісара генерального конфедерації Польського королівства, змушена була закінчитись невдачею [2, с. 241; 3, к. 33; 4, к. 3, 7; 10, с. 358; 23, с. 266, 387; 29, с. 167–168, 173, 177].

Висновки. Підбиваючи підсумки, можна відзначити, що Україна була ключем до перемоги над росіянами у війні 1812 р. Наполеон не використав цього шансу, не затримав Велику армію на кордоні колишньої Речі Посполитої, не організував у Литві дієвої адміністрації, не направив в Україну відповідні військові сили, які могли б спертися на ресурси й людей, зосереджених там із такими зусиллями. Вчасне повернення польської адміністрації, яка б підтримувала Наполеона в Литві й Білорусі, а також повстання в Україні послабили б позиції Росії як європейської сили. Наполеон почав переслідування основних сил російської армії, дозволяючи втягувати себе вглиб Російської держави. Він залишив Україну без підтримки, відправив туди австрійців і саксонців, які насиллям задушили ентузіазм місцевих патріотів; не використав ситуації, коли на території від Піни до Прип'яті росіян уже не було; не організував там адміністрації, яка могла би стати важливим елементом антиросійського повстання в Україні. Помилкою було довірити неприхильному до поляків Дірку ван Гогендорпу функції генерального губернатора Литви й голови тимчасової комісії уряду Великого князівства Литовського. Його некомпетентність, ігнорування і неприхильність до поляків призвели до того, що не вдалось у Литві організувати значні сили. Дірк ван Гогендорп дестабілізував тимчасову комісію уряду Великого князівства Литовського, посварився з усіма імперським управителями, назначеними Наполеоном на основні посади в Литві, з віленським губернатором, пізніше смоленським Антуаном Анрі Жоміні. Александр Сапега, голова військового комітету тимчасової комісії уряду Великого князівства Литовського, творець розвідки в Росії, палкий прихильник організації в Литві численної армії і початку повстання в Україні в конфронтації з примітивним і позбавленим розуміння використання потенціалу Литви, Білорусі та України Ван Гогендорпом, відмовився від посади. Навіть герцог де Бассано не зміг переконати Наполеона в тому, що перешкодив перемозі над Росією, яка була не в Москві, а біля Польщі – в Україні, Білорусі та Литві – ван Гогендорп [2, с. 241; 10, с. 367–369; 15, с. 179–181].

Значення і роль України 1812 р. у той час оцінили росіяни, побоюючися там антиросійського повстання. Ще восени 1812 р. вони боялися, що повстання в Україні можливе й має шанси на успіх, тому, прямуючи з півдня, з Молдови, на північ, Чичагов був дуже обережним. Його загони в Україні не очорнили себе грабежами. Він видавав розпорядження із закликами до об'єднання, які повинні були розрядити ситуацію. Справжнє обличчя він показав лише в Білорусі, коли його загони втихо-

мирили Україну, коли можливість повстання зникла, Чичагов, маючи забезпечений тил, почав рейд у тил Великої армії в Білорусь, на Мінськ [24, с. 267, 274].

Помилки, допущені Наполеоном, недооцінка ролі України у війні 1812 р. зумовили те, що досягнення розвідки, участь великої кількості людей і структур герцогства на чолі з Александром Сапегою були приречені. Цар Олександр I, знаючи, де вирішувалася доля Росії, міг перевести дух. Україна залишилася на узбіччі, а Наполеон, ганяючися за царською армією до Москви, програв війну з Росією. Це сформувало на наступні сто років відносини Європи з Росією як імперією, у кордонах якої залишилась і Польща, і Україна. Лише Перша світова війна, програна царською Росією, відкрила можливості перед Польщею і Україною на створення нового політичного устрою.

Джерела та література

1. Ковальчик Р. В. Почему Наполеон проиграл войну с Россией в 1812 году? Рафал Виктор Ковальчик // Эпоха 1812 года в судьбах России и Европы : материалы Междунар. науч. конф. (Москва, 8–11 окт. 2012 г.) / отв. ред. А. Н. Артизов, А. К. Левыкин, Ю. А. Петров. – М. : Ин-т рос. истории РАН, 2013. – С. 43–54.
2. Ковальчик Р. Украина в противостоянии Франции и России за облик Европы – конфронтация Востока и Запада в войне 1812 года / Рафал Ковальчик // Всесвітня історія та актуальні проблеми міжнародних відносин : ст. та матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. Г. Л. Бондаревського (1920–2003 рр.) / ред. М. С. Бур'ян. – Луганськ : ТОВ «Віртуальна реальність», 2013. – С. 238.
3. Archiwum Główne Akt Dawnych, Rada Ministrów Księstwa Warszawskiego, sygn. 34.
4. Archiwum Główne Akt Dawnych, Rada Ministrów Księstwa Warszawskiego, sygn. 258.
5. Askenazy S. Książę Józef Poniatowski. 1763–1813 / Szymon Askenazy; wstęp A. Zahorskiego, posłowie S. Herbsta. – Warszawa : PIW, 1978. – 369 s.
6. Bazyłow L. Historia Rosji / Ludwik Bazyłow, Paweł Wieczorkiewicz. – Wrocław : Ossolineum, 2005. – 632 s.
7. Brandt H. Pamiętnik oficera polskiego (1808–1812) : w 3 cz. / Henryk Brandt ; przekł. z niem. M. G. ; z przedm. Szymona Askenazego. – Warszawa : [s. n., 1904]. – Cz. 2. – 158 s.
8. Dembiński H. Pamiętnik Henryka Dembińskiego, generała wojsk polskich / Z rękopismu wydał S[tefan] B[uszczyński]. – Poznań : Nakładem i czcionkami Ludwika Merzbacha, 1860. – VIII, 224 s.
9. Dousset E. L'abbé de Pradt, grand aumônier de Napoléon, 1759–1837 / Émile Dousset. – Paris : Nouvelles Éditions latines 1959. – 221 p.
10. Ernouf A. A. Maret duc de Bassano / Alfred-Auguste Ernouf ; présentation de Thierry Lentz. – Paris : Éditions de la Fondation Napoléon – Nouveau Monde Éditions, 2008. – 607 p.
11. Gajewski F. Pamiętnik Franciszka z Błociszewa Gajewskiego, pułkownika wojsk polskich (1802–1831) / Do druku przysposobione przez Stanisława Karwowskiego. – Poznań : Z. Rzepecki i Ska, [1913–1920?]. – T. 1. – 407 s.
12. Handelsman M. Adam Czartoryski / Marceli Handelsman. – Warszawa : TWN, 1948. – T. 1. – XX, 334 s.
13. Heller M. Historia imperium rosyjskiego / Michał Heller ; przeł. E. Melech, T. Kaczmarek. – Warszawa : Książka i Wiedza, 2002. – 797 s.
14. Instrukcje i depesze rezydentów francuskich w Warszawie 1807–1813 / Wydał Marceli Handelsman. – Kraków : Nakł. Akademii Umiejętności i Tow. Popierania Wydawnictw Akademii Umiejętności, 1914. – T. 1. – 489 s.
15. Instrukcje i depesze rezydentów francuskich w Warszawie 1807–1813 / Wydał Marceli Handelsman. – Kraków : Nakł. Akademii Umiejętności i Tow. Popierania Wydawnictw Akademii Umiejętności, 1914. – T. 2. – 705 s.
16. Jezierski E. Bóg wojny – Napoleon Bonaparte: zyciorys / Edmund Jezierski. – Warszawa : Księgarnia M. Ostaszewskiej i S-ki, 1921. – 90 s.
17. Jouvenel B. de. Napoléon et l'économie dirigée. Le Blocus continental / Bertrand de Jouvenel. – Paris et Bruxelles : éditions de la Toison d'Or, 1942. – XIII, 417 pp.
18. Kowalczyk R. Zapomniana bitwa Napoleona. Krasne 14–21 listopad 1812 r. / Rafał Kowalczyk. – Warszawa : Trio, 2013 – w druku.
19. Kowalczyk R. Katastrofa Wielkiej Armii w Rosji w 1812 r. / Rafał Kowalczyk. – Łódź : Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2007. – 495 s.
20. Kowalczyk R. Znani i nieznani oficerowie i generałowie wojny 1812 roku w Rosji / Rafał Kowalczyk. – Toruń : Wyd. Adam Marszałek, 2013. – 327 s.
21. Kowalik J. Ziemiaństwo / Joanna Kowalik // Ziemia Radzyńska 1810–1815 / J. Kowalik ; red. Artura Rogalskiego. – Radzyń Podlaski : Radzyńskie Stowarzyszenie Inicjatyw Lokalnych, 2011. – S. 35–55.
22. Kukiel M. Dzieje oręża polskiego w epoce napoleońskiej, 1795–1815 / Marian Kukiel. – Poznań : Nakł. Zdzisława Rzeoeckiego i Ski, 1912. – 475 s.

23. Kukiel M. Wojna 1812 roku / Marian Kukiel. – Kraków : Polska Akademia Umiejetnosci, 1937. – T. 1. – 420 s.
24. Kukiel M. Wojna 1812 roku / Marian Kukiel. – Kraków : Polska Akademia Umiejetnosci, 1937. – T. 2. – 515 s.
25. Manfred A. Napoleon Bonaparte / Albert Manfred ; [przeł. Andrzej Szymański]. – Warszawa : PWN, 1980. – 804 s.
26. Mansuy A. Jérôme Napoléon et la Pologne en 1812 / Abel Mansuy. – Paris : Alcan, 1931. – 704 p.
27. Nawrot D. Litwa i Napoleon w 1812 roku / Dariusz Nawrot. – Katowice : Wydawn. Uniwersytetu Śląskiego, 2008. – 792 s.
28. Niemcewicz J. U. Pamiętniki Juliana Ursyna Niemcewicza: 1809–1820. – Poznań : Księgarnia J. K. Żupańskiego, 1871. – T. 1 : 1809–1813. – 436 s.
29. Pawłowski B. Polski wywiad przed kampania 1812 roku / Bronisław Pawłowski // Pawłowski B. Od konfederacji barskiej do powstania styczniowego. – Warszawa : Wyd. Ministerstwa Obrony Narodowej, 1962. – S. 225–230 (Studia z historii wojskowości).
30. Pachoński J. Generał Jan Henryk Dąbrowski 1755–1818 / Jan Pachoński. – Warszawa : Wydaw. Ministerstwa Obrony Narodowej, 1981. – 748 s.
31. Pradt M. de. Histoire de l’Ambassade dans le Grand Duché de Varsovie en 1812 / M. de Pradt, archeveque de Malines, alors ambassadeur a Varsovie; deuxieme édition. – Paris : Chez Pillet, Imprimeur-Libraire, 1815. – XXII, 239 p.
32. Riasanovsky N. V. Historia Rosji / Nicholas V. Riasanovsky, Mark D. Steinberg: Tłum. z języka ang. A. Bernaczyk, T. Tesznar. – Kraków : Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2009. – 808 s.
33. Sanguszko E. Książę Eustachego Sanguszki Pamiętnik 1786–1815 / Wydał Józef Szujski. – Kraków : nakładem wydawcy, 1876. – L, 187 s.
34. Sitkiewicz D. Miasta i mieszczanie / Damian Sitkiewicz // Ziemia Radzyńska 1810–1815 / red. Artura Rogalskiego. – Radzyń Podlaski : Radzyńskie Stowarzyszenie Inicjatyw Lokalnych, 2011. – S. 57–125.
35. Skowronek J. Książę Józef Poniatowski / Jerzy Skowronek ; wyd. 2 popr. i uzup. – Wrocław [etc.] : Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1986. – 281 s.
36. Skowronek J. Z magnackiego gniazda do napoleońskiego wywiadu. Aleksander Sapieha / Jerzy Skowronek. – Warszawa : PWN, 1992. – 344 s.
37. Tarle E. Napoleon / Eugeniusz Tarle ; przekł z j. ros. – Kraków : Małopolska Oficyna Wydawnicza, 1991. – 442 s.
38. Thiers A. Historia Konsulatu i Cesarstwa / napisał po francuzku A. Thiers ; przekł. [przez Leona Rogalskiego]. – Warszawa : Nakład i druk S. Orgelbranda, 1858. – T. 7. – 724, XI s.
39. 1812. Cent ans après; Rostopchin et Kutusof; documents authentiques relatifs à l’histoire de la campagne de Russie depuis la bataille de la Moskowa jusqu’au retour de Napoléon à Paris / Publisher: André Bouvery. – Paris : A Challamel, 1912. – VI, 246 p.
40. Willaume J. Obrona Księstwa Warszawskiego w 1812 r. / Willaume Juliusz // [Odbitka z przeglądu historyczno-wojskowego]. – Warszawa : [s. n.], 1930. – T. 3. – Z. 2. – S. 145–180.
41. Załuski J. B. Wspomnienia o pułku lekkokonnym polskim gwardyi Napoleona I, przez cały czas od zawiązania pułku w r. 1807, aż do końca w roku 1814 / Józef Bonawentura Załuski. – Kraków : Nakładem drukarni «Czasu», 1862. – 363 s.
42. Zamoyski A. 1812. Wojna z Rosją / Adam Zamoyski ; przeł. Michał Ronikier. – Kraków : Znak, 2007. – 592 s.
43. Zych G. Armia Księstwa Warszawskiego 1807–1812 / Gabriel Zych. – Warszawa : Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1961. – 380 s.

Ковальчик Рафал Виктор. Украина – утраченный шанс на победу Наполеона в 1812 году. В статье рассмотрены причины войны 1812 г. и неиспользованных шансах на победу Наполеона над Россией, которые находились в Украине. Разведка, штабы Великой армии и Варшавского герцогства исходили из того, что война с Россией растянется на два года. Наполеоновские войска должны были остановиться на границах бывшей Речи Посполитой и на базе этих земель, особенно в Украине, увеличить свой военный потенциал с тем, чтобы нанести России Александра I окончательное поражение. В Украине было подготовлено оружие, верховые лошади, люди с боевым опытом. Однако вследствие ошибок Наполеона, его веры в свою судьбу, в то, что он победить Россию в одной битве и на марше на Москву вдали от тыла своей армии, война была програна. Ошибки Наполеона использовали россияне, которые хорошо знали, что ключ к победе лежит на Украине, а не в Москве. А приготовленное на Украине оружие, лошади и люди усилили армию Кутузова.

Ключевые слова: война 1812 г., Российская империя, Варшавское герцогство, Украина, Наполеон, Александр I.

Kovalczyk Rafal Viktor. Ukraine – Lost Chance for Victory of Napoleon in 1812. The article describes the causes of the war in the year 1812 and the Ukrainian chance for victory over Russia. The work of intelligence services and headquarters of The Great Army and the army of The Duchy of Warsaw assumed that war will be divided in two years. Napoleon’s army were to be stopped on the border of former Poland. Basing on this land, especially Ukraine, the

potential of the army should be increased and in the year 1813 Russia will be defeated. The weapons, horses and men were prepared in Ukraine. Despite it, as a result of Napoleon's mistake, who believed in his lucky star and defeating Russia in one battle and march towards Moscow far from his army's reserves, he lost this war. Russians took advantage of Napoleon's mistakes as they knew that key to the victory was Ukraine, not Moscow.

Key words: war of 1812, Russian empire, Warsaw dukedom, Ukraine, Napoleon, Alexander I.

Стаття надійшла до редколегії
15.05.2014 р.

УДК 94(438)«1943»:329.14-057

Лариса Шваб

Польська партія робітнича в боротьбі за владу в 1943 році (на матеріалах переговорів Польської робітничої партії з Делегатурою уряду Республіки Польща)

Автор статті з'ясовує спосіб легітимації комуністичної влади Польщі через переговори Польської робітничої партії з Делегатурою уряду в країні. Зміст переговорів відтворюється за певними матеріалами Делегатури уряду й Головного командування Армії Крайової, а також за нотатками, пропозиціями, звітами, залишеними учасниками розмов тощо. Автор указує на причини, які спонукали керівництво Польської робітничої партії ініціювати переговори й на їх результат для обох сторін.

Ключові слова: Делегатура уряду в країні, Польська робітнича партія, легітимація влади, переговорний процес.

Постановка наукової проблеми та її значення. Історію Польщі після Другої світової війни потрібно розглядати у двох взаємозалежних площинах: міжнародній – місце Польщі у сфері радянської домінації та внутрішній – монополія влади комуністичної партії. Обидві площини сформувалися 1943 р. і продовжилися в наступні роки. З'явившись «нізвідки» на політичній сцені Польщі на початку Другої світової війни, Польська робітнича партія здійснила спробу легітимізувати свою присутність, указуючи опонентам з уряду на еміграції та його представництву в країні на наближення східного фронту до кордонів Речі Посполитої. Переговори з Делегатурою були першою спробою комуністів заявити про претензії на владу. Перед очима саме той випадок, коли безрезультатно завершені переговори відкрили зацікавленій стороні шлях до влади. У цей період Польська робітнича партія не планувала власної структури влади. Про «державний переворот» у Польській робітничій партії почали говорити в другій половині 1943 р. До того часу СРСР підтримував дипломатичні відносини з урядом Польщі, а плани Сталіна лише починали втілюватися. Польська робітнича партія постулювала рівноправність з іншими політичними структурами підпілля, скликання ширшого «порозуміння партій», створення в країні – ще під час окупації – коаліційного уряду, а також військову співпрацю штабів Армії Крайової й Гвардії Людової.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Цікавість до теми формування системи влади в країнах Центрально-Східної Європи після Другої світової війни живиться постійним інтересом учених, а зважаючи на європейську кризу, що триває, очікуємо «повернення» до теми. У статті використовуються програмні документи Польської робітничої партії за 1942–1948 рр. («Польська робітнича партія. Програмні документи 1942–1948», 1984), спогади про діяльність Владислава Гомулки («Діяльність Владислава Гомулки: факти, спогади, думки», 1985), статті й промови Першого секретаря Польської робітничої партії Гомулки (Гомулка В. Статті й промови. Січень 1943 – грудень 1945», 1978) і деякі інші документи. До статті залучено факти й висновки польської історіографії – Кристини Керстен, Владислава Побуга-Маліновського, Альфреда Фідеркевіча, Генрика Реховіча та ін.

Мета статті – виявити закономірності формування системи влади в Польщі в прикінцевій фазі Другої світової війни.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Досліджуючи питання влади в Польщі в прикінцевій фазі Другої світової війни, потрібно в полі зору два